

نگاهی به زندگی و آثار خواجه نصیرالدین طوسی

سید حسین میرنورالهی

<http://islamic-philosophy.com/post/211>

یازدهم جمادی الاول سالروز وفات عالم بزرگوار شیعه، خواجه نصیرالدین طوسی می‌باشد. به مناسبت این روز با معرفی و بررسی ویژگی‌های آن عالم فرهیخته، علاوه بر آشنا شدن به توانائی عالمان شیعی در دوران گذشته به میراث گرانسنگ علمی شیعه پی می‌بریم که مورد اعتراف دیگر مذاهب اسلامی نیز می‌باشد. در این مقاله با در نظر گرفتن دیدگاه عالمان اسلام در مورد شخصیت خواجه نصیرالدین طوسی به بررسی ابعادی از زندگی و خدمت علمی آن شخصیت برجسته شیعه می‌پردازیم.

رشد علمی و منازعات سیاسی

ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن طوسی مشهور به محقق طوسی یا خواجه نصیرالدین طوسی [1] از بزرگان علمی و سیاسی امامیه در یازدهم جمادی الاولى سال ۵۹۷ هجری در شهر طوس دیده به جهان گشود. وی از زمان کودکی به تعلم پرداخت و نزد پدرش محمد بن الحسن که از فقها و محدثین محسوب می‌شود تربیت شد و نیز نزد نصیرالدین طوسی شارحی [2] و عالمانی چون نور الدین علی بن محمد الشیعی، نصیر الدین أبو طالب عبد الله بن حمزة الطوسی، سراج الدین القمری، و قطب الدین السرخسی، و أبی السعادات الأصبهانی، و فرید الدین النیشابوری، معین الدین سالم بن بدران المصري، کمال الدین موسی بن یونس بن محمد الموصلی الشافعی، محمد بن محمد الحمدانی القزوی به تعلم علوم مختلف چون لغت، حدیث، فقه، اصول، کلام، ریاضیات و... پرداخت. [3] بعد از اینکه مغولان به رهبری چنگیز در سال ۶۱۷ هـ.ق به ایران حمله کردند، محقق طوسی به دعوت والی اسماعیلی قهستان، ناصرالدین عبدالرحیم بن ابی‌منصور به آن شهر هجرت کرد و با فراغ بال به مطالعه و تحقیقات علمی مشغول بود. حاکم اسماعیلیه، علاءالدین محمد با شنیدن خبر ورود خواجه به قهستان، او را نزد خود در قلعه «مبون در» خواند و با احترام از وی حمایت کرد. بعد از قتل علاءالدین حاکم اسماعیلیه و به قدرت رسیدن رکن الدین خورشاه اسماعیلی، وی به حضور خود در کنار اسماعیلیه ادامه می‌داد. البته این حضور بدون تهدید و با رضایت کامل نبوده است. محقق طوسی، برخی از کتاب‌های خود چون اخلاق ناصری و رساله معینیه را در کنار اسماعیلیه نوشته است. با حضور هولاکوخان و سقوط حکومت اسماعیلیه توسط مغول، محقق به دلیل علم و لیاقتش مورد توجه و تقرب هولاکوخان واقع شد و به عنوان مشاور در کنار او به دفاع از اسلام و عالمان دین و به خصوص شیعیان پرداخت و توانست جلوی خونخواری و فساد بیش از حد مغول بایستد و با سیاست به کنترل و مدیریت بحران مغول پردازد، شاهد این سیاست کتابخانه و رصد خانه مراغه است. [4]

محقق طوسی در کلام دانشمندان

شناخت شخصیت‌های بزرگ علمی از زبان عالمان و دانشمندان کمتر از شناخت دانشمندان از روی آثار علمی ایشان نیست؛ چراکه عالمان با توجه به درک محضر استاد و یا آثار علمی، نظر خود را بدون پیش داوری بیان می‌کنند. به این

ترتیب برای شناخت بهتر محقق طوسی، علاوه بر بیان آثار و خدمات او، باید به شناسائی او در کلام دانشمندان نیز توجه داشت تا بعد شخصیت و علمی او را از نظر عالمان دریافت. علامه حلی که بزرگترین و برترین شاگرد محقق طوسی می‌باشد در مورد ایشان فرموده‌است:

«كان أفضل أهل زمانه في العلوم العقلية و النقلية، وله مصنّفات كثيرة في العلوم الحکمية و الأحكام الشرعية علی مذهب الامامية، و كان أشرف من شاهدناه في الاخلاق» او برترین عالم زمان خویش در علوم عقلی و نقلی بود و تألیفات بسیاری در علوم عقلی، و احکام شرعی بنا بر مذهب شیعه نوشته‌است و او شریف‌ترین شخصیت در اخلاق است که ما دیده‌ایم. در جایی دیگر گفته‌است: او استاد بشر و عقل یازدهم است. همچنین صدی از درباره محقق گفته‌است: او در سرآمد در علوم گذشته بخصوص در رصد و مجسطی است. بروکلن آلمانی گفته است: او مشهورترین عالم و مولف قرن هفتم است. چنانکه فاضل جلیبی در مقدمه کشف الظنون نام محقق طوسی را در صدر سلسله مولفین معتبر آورده‌است. ابن عبری در کتاب مختصر الدول از محقق این‌گونه یاد نموده‌است: او حکیم عظیم الشانی در تمام فنون حکمت است. [5]

ابن کثیر در مورد او گفته است: او کسی است که رصد خانه مراغه را بنا نهاد و فلاسفه و متکلمین و فقهاء و محدثین و اطباء را در آن جا جمع کرد و در آنجا کتابخانه‌ای ساخت و در آن کتاب‌های بسیار زیادی قرار داد. [6]

آثار علمی و فرهنگی

این نابغه شیعی در دوران پر برکت عمر خویش علاوه بر تأثیر شگرف سیاسی در جامعه اسلامی، آثار علمی و فرهنگی بسیار مهمی از خود برای دانشمندان به یادگار گذاشت که تا به امروز نیز جامعه علمی از بسیاری از آن استفاده می‌کند. برخی از آثار مکتوب وی از تألیف، تحریر و رساله و جواب مسائل عبارتند از: [7]

«تجرید الاعتقاد، تلخیص المحصل، الجبر و الاختیار، جوابات الطوسي لصدر الدين القونوي، الفصول النصيرية، قواعد العقائد، اخلاق ناصری، التذكرة في علم الهيئة، الفرائض النصيرية، شکل القطاع، تحریر أصول أقليدس، التحصيل في النجوم، المخروطات، بقاء النفس بعد بوار البدن، المقالات الست، جواهر الفرائد في الفقه، آداب المتعلمين، رسالة في الامامة، رسالة في العصمة، حل مشكلات الاشارات و التنبيهات لابن سينا، آغاز و انجام، اثبات العقل (اثبات الجوهر المفارق)، تحریر أکر مانالوس، تحریر المجسطی، تحریر المطالع، تحریر الهندسيات، تحرير المفروضات، تحرير المناظر، ترجمه صور الكواكب، ترجمة مساكن ثاوذوسيوس، تعديل المعيار في نقد تنزيل الأفكار، التقويم العلائي، رساله السير والسلوك، توضيح الاخلاق، تهافت الفلاسفه، جامع الحساب في التخت و التراب و الكرة و الأسطرلاب و...»

میراث مکتوب وی علاوه بر تدریس در جامعه اسلامی توسط عالمان دینی توضیح و شرح داده می‌شد و به این ترتیب تأثیر علمی وی در نظریات دانشمندان دیگر روشن می‌شود. برخی از این شروح و حواشی عبارتند از: [8]

۱. الانوار الجلالیه للفصول النصیریة، نوشته فاضل مقداد در شرح کاتب فصول.
۲. توضیح اخلاق عبدالله شاهی، نوشته شیخ محمد بن علی العاملی در شرح اخلاق ناصری.
۳. حاشیه بر تجرید الاعتقاد، نوشته حسن بن محمد رکن الدین استرآبادی شافعی.

۴. کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، نوشته علامه حلی.
۵. شرح الفصول، نوشته ابوالحسن کشمیری، ابوجعفر کرکی، عبدالوهاب الاسترآبادی، کمال الدین الاسترآبادی، علی بن یوسف نیلی، عبدالله بن عمر بیضاوی شافعی.
۶. شرح التذکره، نوشته عبدالوهاب خراسانی.
۷. بیان الآداب، نوشته محمد مؤمن بن محمد قاسم الجزائری.
۸. تحریر القواعد الکلامیه فی شرح الرساله الاعتقادیه، نوشته عبد الرزاق بن المولی میر الجیلانی.
۹. شرح رساله الفرائض، نوشته أبو الحسن ابن أحمد الأبیوردی.
۱۰. شرح فارسی بر رساله فرائض خواجه، نوشته السید الأمير أبو الحسن شرقه.

رصد خانه و کتابخانه مراغه

وجود خواجه نصیر در حکومت مغول علاوه بر سیاست‌گذاری، به عنوان یک عالم فرهیخته و مورد قبول شناخته می‌شد و او از همین رهگذر به میراث علمی جهان اسلام و شیعه خدمت کرد. استفاده او از سیاست به عنوان ابزاری برای اهداف متعالی دینی و انسانی بود و به همین جهت او توانست مرکزیت علمی جهان اسلام را در زمان خویش بنیان نهد و مهد نورافشانی علم در زمان تاریخ حکومت مغول شود. این مطلبی است که جرجی زیدان نویسنده مشهور معاصر به آن معتقد است و کتابخانه و میراث علمی در مراغه را مثال می‌زند. [9] رصدخانه مراغه که یک سال بعد از فتح بغداد توسط مغول به دستور محقق در مراغه ساخته می‌شود. [10] چنانکه گفته شده اولین رصدخانه در جهان به نام «ابرخس» در یونان قبل از میلاد ساخته شده است و بعد از آن، رصدخانه بطلمیوس در اسکندریه و بعد از اسلام، اولین رصدخانه در بغداد به دستور مأمون عباسی و بعد از آن، در اواخر قرن سوم در شام و مصر و بغداد نیز رصدخانه‌هایی تأسیس شد. بنابراین رصدخانه از مراغه در زمان خود یکی از مهم‌ترین مراکز علمی به شمار می‌رفته است که در سال ۶۵۷ بعد از اجازه ساخت آن از هولاکوخان، با عالمان بسیاری در ساخت و طراحی و عملکرد آن به همکاری پرداخت. [11]

همچنین کتابخانه مراغه با وجود چهارصد هزار کتاب از بزرگ‌ترین خدمات فرهنگی خواجه نصیرالدین طوسی به جهان اسلام است که عالمان بزرگ شیعه و اهل سنت نیز برای استفاده از آن رحل اقامت در آن دیار می‌گسترانیدند. [12] محقق طوسی با دعوت از عالمان و دانشمندان فلسفه و طب و فقه و حدیث و تعیین شهریه برای ایشان آسیب حملات مغول به جامعه علمی مسلمین را ترمیم کرد و باعث شد تا با حضور عالمان و دانشمندان به مراغه مرکز علمی مهمی در مرکز جهان اسلام تأسیس شود. [13] از جمله این افراد حسن بن محمد رکن الدین استرآبادی شافعی، ابراهیم بن محمد حموی، ابن فوطی حنبلی، سید کمال الدین ابومحمد آبی، است. [14] ابن فوطی که خود کلیددار کتابخانه مراغه شد در کتابی به نام تذکره الرصد به این امور پرداخته است. [15] علامه حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی از بزرگترین نوابغ امامیه مدت زیادی شاگرد خواجه بوده است و از محضر علمی آن استاد بزرگ در زمینه‌های مختلف به خصوص علوم عقلی استفاده می‌کرده است. [16] میثم بحرانی، عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس الحلی، قطب الدین محمد بن مسعود الشیرازی، شهاب الدین أبو بکر الکاظمی، أبو الحسن علی بن عمر القزوینی الکاتبی، حسن بن علی بن داود الحلی و... از دیگر شاگردان خواجه محسوب می‌شوند. [17]

همان‌طور که گفته شد یکی از سیاست‌های محقق طوسی، نفوذ در حکومت مغول برای جلوگیری از آسیب‌های ایشان بود. چنان‌که در تاریخ آمده قوم مغول از وحشی‌ترین اقوام کافری بودند که به اسلام ضربه زدند و خونریزی بی حد و حصری انجام دادند. با این حال و اوضاع حکومت‌های محلی و حکومت مرکزی بنی‌عباس نتوانستند با آنها مقابله کنند و این مسأله ایجاب می‌کرد تا با سیاست جلوی این فساد گرفته شود. دعوت سران و حاکمان مغول به اسلام از دیگر برکات شاگردان محقق طوسی است که (قطب الدین محمود بن مسعود شیرازی) فرزند هلاکو خان «تکودار» به اسلام گروید و نام خود را احمد تکودار گذاشت. [18] و علامه حلی سلطان خدابنده را به اسلام و تشیع فراخواند. [19] و با این تدبیر حکومت مغولان به حکومت اسلامی تغییر ماهیت داد. اما این همه خدمات باعث نشد تا برخی نویسندگان متعصب اهل سنت از محقق طوسی با عناوین تند و نامربوط یاد نکنند؛ چرا که انقراض سلسله بی‌کفایت عباسی و در امان ماندن شیعه در عراق با کمک محقق و عالمان دیگری چون حسن بن یوسف حلی به مذاق این نویسندگان خوشایند نبوده است و با تهمت و افتراء و اهانت به بدگویی از آن شخصیت موثر دینی یاد می‌کنند و خواسته‌اند مفاصد مغولان را در قتل عام بغداد و عقاید فاسده به او نسبت دهند. ابن تیمه و شاگردش ابن قیم از جمله کسانی هستند که در افتراء و تهمت نسبت به محقق طوسی کوتاهی نمی‌کند. با این تفاوت که ابن تیمه بعد از آن همه افتراء گفته محقق در آخر عمر توبه کرد! ولی ابن قیم قائل است که او در آخر عمر به بت پرستی رو آورده است. [20] اما طبق گفته مورخین و عالمانی چون ابن فوطی، ابن طقطقی، ابی‌الفداء، ذهبی، ابن‌شاکر الکتبی، الصفدی، ابن‌خلدون، سیوطی، ابن‌کثیر، محقق طوسی هیچ نقشی در سقوط بغداد و قتل مستعصم عباسی و کشتار اهل سنت نداشته و کلام ابن تیمه افترائی بیش نیست. [21]

با توجه به موقعیت خواجه در زمان خویش و ریاست علمی و وزارت حکومت مغول، به ناچار عده‌ای از مخالفان وی به بدگویی و اهانت به این شخصیت کشیده شده‌اند. این جسارت‌ها هم در دوران حیات و نیز پس از دوران حیات خواجه وجود دارد که نشان از جهل و یا کینه این افراد است. این کینه در دوران بعد او نیز در میان برخی دشمنانش وجود داشت و با شعر او را هجو می‌کردند، مانند شعری که از شروع خوب تجرید الاعتقاد سخن گفته و پایان بدی برای آن کتاب تصور می‌کند. [22]

فاق النصیر بحسن «تجرید» له
لکنه فیه أساء الخاتمه
یا خاتما بالقبح حسن کتابه
أو ما خشیت علیک سوء الخاتمه

اما عالم شیعه حمد بن ناصر بن حسین آل عیسی الطائمی، النجفی از عالمان قرن ۱۳ جواب این هجو را اینگونه بیان کرده است:

یا من تردی فی الهجاء و قد غدا
یهجو فتی رفع الإله دعائمه
هذا الكتاب هو الرحیق، ختامه
مسك، و بالفردوس بشر خاتمه
و لحسنه قد أذعنت فضلاؤکم
و المسلمون لفضله متسالمة
و تنافست أشیاخکم فی فهمه
فصدفت عنه، و ما أظنك فاهمه

در زمان خودش نیز برخی او را با نامه‌های هجو آمیز و سخیف مورد اهانت قرار می‌دادند اما او نامه را با متانت جواب می‌داد. [23]

وفات

محقق طوسی بعد از عمری تلاش و خدمت به فرهنگ و جامعه اسلامی در بغداد در عید غدیر، ۱۸ ذی‌الحجه سال ۶۷۲ هـ ق وفات کرد و به وصیت خود در جوار حضرت امام کاظم (علیه السلام) و امام جواد (علیه السلام) در کاظمین دفن شد. [24] برخی نیز رحلت ایشان را غروب روز دوشنبه ۱۷ ذی‌الحجه بیان کرده‌اند. [25]

- [1] - سید محسن، امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۴۱۴، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ هـ ق، بیروت.
- [2] - شیخ جعفر، سبحانی، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ۷، ص ۱۲۸، موسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۸ هـ ق، قم.
- [3] - سید حسن، امین، مستدرکات أعيان الشيعة، ج ۱، ص ۱۹۹، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۸ هـ ق، بیروت.
- [4] - سید محسن، امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۴۱۵ و ۴۱۶، ۴۱۶، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ هـ ق، بیروت.
- [5] - سید محسن، امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۴۱۴، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ هـ ق، بیروت.
- [6] - ابن کثیر، دمشق، البدایه والنهایه، ج ۳، ص ۲۷۶.
- [7] - سید محمد حسین، حسینی جلالی، فهرس التراث، ج ۱، ص ۶۶۳، انتشارات دلیل ما، ۱۴۲۲ هـ ق، قم و - شیخ جعفر، سبحانی، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ۷، ص ۲۴۶، موسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۸ هـ ق، قم و شیخ آقا بزرگ، تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱، ص ۲۶، ۲۷، ۹۸ و ج ۳، ص ۳۹۰، ۳۸۴، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۰۳ و ج ۴، ص ۱۱۴، ۱۳۴، ۲۱۰، ۳۹۷، ۵۰۲، ۴۹۰، ج ۵، ص ۴۸، اسماعیلیان و کتابخانه اسلامی، ۱۴۰۸ هـ ق، ایران، قم و تهران و سید محسن، امین، أعيان الشيعة، ج ۹، ص ۴۱۹، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ هـ ق، بیروت.
- [8] - میرزا عبد الله افندی اصفهانی، تعلیقة أمل الآمل، ص ۷۴ و ۳۲۰، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ هـ ق، قم و شیخ جعفر، سبحانی، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ۷، ص ۱۴۳ و ج ۸، ص ۱۶۴ و ج ۹، ص ۱۴۲، ۹۸، ۲۱۹ و ج ۱۳، ص ۷۳۳ و ج ۱۴، قسم ۲، ص ۵۴۷، ۱۰۵۳، موسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۸ هـ ق، قم و و شیخ آقا بزرگ، تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۳، ص ۲۸۷، ۱۷۵، اسماعیلیان و کتابخانه اسلامی، ۱۴۰۸ هـ ق، ایران، قم و تهران و سید محسن، امین، أعيان الشيعة، ج ۲، ص ۳۲۲، ۳۲۷، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ هـ ق، بیروت.
- [9] - سید محمد حسین، حسینی جلالی، فهرس التراث، ج ۱، ص: ۳۹، انتشارات دلیل ما، ۱۴۲۲ هـ ق، قم.

- [10] - شيخ آقا بزرگ، تهراني، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ٤، ص ٣٣، اسماعيليان و كتابخانه اسلاميه، ١٤٠٨ هـ ق، ايران، قم و تهران.
- [11] - سيد محسن، امين، أعيان الشيعة، ج ٩، ص ٤١٧، دار التعارف للمطبوعات، ١٤٠٦ هـ ق، بيروت.
- [12] - جرجي، زيدان، تاريخ آداب اللغة العربية، ج ٣، ص ٣٤٥.
- [13] - سيد محسن، امين، أعيان الشيعة، ج ٩، ص ٤١٧، دار التعارف للمطبوعات، ١٤٠٦ هـ ق، بيروت.
- [14] - شيخ جعفر، سبحاني، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ٨، ص ٧٤ و ١٢٤، قسم ٢، ص ١٠٥٢، موسسه امام صادق(ع)، ١٤١٨ هـ ق، قم و فهرس التراث، ج ١، ص: ٧٠٠ و ٦٩٩، انتشارات دليل ما، ١٤٢٢ هـ ق، قم.
- [15] - شيخ آقا بزرگ، تهراني، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ٤، ص ٣٣، اسماعيليان و كتابخانه اسلاميه، ١٤٠٨ هـ ق، ايران، قم و تهران و - سيد محمد حسين، حسيني جلالى، فهرس التراث، ج ١، ص ٧٠٠، انتشارات دليل ما، ١٤٢٢ هـ ق، قم.
- [16] - شيخ جعفر، سبحاني، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ٨، ص ٧٨، موسسه امام صادق(ع)، ١٤١٨ هـ ق، قم.
- [17] - شيخ جعفر، سبحاني، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ٧، ص ١٢٣، ٢٥٤، ٢٨٥، موسسه امام صادق(ع)، ١٤١٨ هـ ق، قم.
- [18] - سيد محسن، امين، أعيان الشيعة، ج ٩، ص ٤١٧، دار التعارف للمطبوعات، ١٤٠٦ هـ ق، بيروت.
- [19] - شيخ جعفر، سبحاني، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ٨، ص ٧٩، موسسه امام صادق(عليه السلام)، ١٤١٨ هـ ق، قم.
- [20] - ابن تيمه، حراني، منهاج السنه، ج ٣، ص ٤٤٥ و آيه الله سيد على، ميلاني، الشيخ نصير الدين الطوسي وسقوط بغداد، ص ٣٠.
- [21] - آيه الله سيد على، ميلاني، الشيخ نصير الدين الطوسي وسقوط بغداد، ص ٩ الى ٢٧.
- [22] - شيخ جعفر، سبحاني، موسوعة الطبقات الفقهاء، ج ١٢، ص ٥٩٦، موسسه امام صادق(ع)، ١٤١٨ هـ ق، قم.
- [23] - آيه الله سيد على، ميلاني، الشيخ نصير الدين الطوسي وسقوط بغداد، ص ٣٤.
- [24] - سيد محسن، امين، أعيان الشيعة، ج ٩، ص ٤١٤، ٤١٨، دار التعارف للمطبوعات، ١٤٠٦ هـ ق، بيروت.
- [25] - علامه محمد باقر، مجلسي، بحار الانوار، ج ٤٨، ص ٣١٨، موسسه الوفاء، لبنان، بيروت.